

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ

У пошуках держави

Пузанов В.В. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007, 623 с.

Нові думки про шляхи виникнення держави завжди корисні, оскільки допомагають нам скласти своє уявлення щодо природи соціальних утворень, в яких доводиться жити людству. Пропонована увазі читача книга є актуальною, оскільки наш час позначений перманентними пошуками країнами пострадянського простору власної державності, а науковцями цих країн — нових, звісно, немарксистських, підходів до її вивчення.

Обираючи ліберальну форму подачі матеріалу у вигляді низки «нарисів», автор ніби запрошує до діалогу, пропонує інформацію до роздумів, чим відразу ж обеззброює надміру прискіпливих критиків. До того ж ці нариси, безумовно, є свідченням довгої копіткої праці В.В. Пузанова в області потестарно-політичних студій.

Історіографічна частина книги має цінність окремого дослідження. Приділена в ній увага розробці проблеми державності українськими вченими особливо втішна. У самій постановці проблеми автор слушно відзначає, що, здавалося б, найдоцільніше дослідити саме те, як «бачили» державу її сучасники, проте це сприйняття досить неоднорідне, адже «для когось це носії влади; для когось — образи «лісів, полів і рік» (с. 30). Відзначається також, що уявлення про владу на Русі мало різнитися і через те, що країна то підкорювалася єдиній владі, то ставала поліцентричною (с. 31).

Головним для свого дослідження історик визначає XI ст., вивчаючи яке, він сподівається заповнити прогалину щодо цього періоду в концепції «санкт-петербурзької школи», а також знайти нові дискурси для вирішення традиційних питань (с. 38). Однак, витоки державності він починає шукати в епосі становлення слов'янських народностей — у VI–VII ст., що не може не нагадати колишні дослідження Б.О. Рибаківа, які критикуються по ходу роботи автором (с. 260–261). Щоправда, ми з такою постановкою питання, в принципі, згодні.

У першій частині книги розглянуто питання про формування основ міжкультурного діалогу як одного з чинників соціо- й політогенезу. Вихід на історичну арену слов'яни здійснювали на стадії родоплемінного ладу. Переважаючу роль у сприйнятті ними світу відігравали категорії «свій — чужий», «вільний — невільний». Відносини слов'ян із зовнішнім світом були неоднозначними — від проявів гостинності до обернення іноземця в рабство, в чому, слов'яни, гадаємо, не поступалися й іншим варварським народам. Загальноприйнятими ватажками

озброєних дружин виступали сакральні вожді. На цьому етапі войовничість і ворожість до зовнішнього оточення, безумовно, служили меті обстоювання своєї ідентичності, хоча й не обходилося без вимушених поступок більш наполегливому ворогові, зокрема, аварам. Гучна поява слов'ян на світовій арені була зафіксована візантійськими і західноєвропейськими хроністами.

Підсумовуючи зазначене у нарисах цієї частини, автор справедливо відзначає важливість для становлення первісної людини (зокрема, і предків слов'ян) приборкання індивідуалізму. Щоправда, дослідник не наважився оцінити, яку роль в цьому відіграла праця. Водночас, найімовірніше, саме спільна виробнича діяльність стала для давнього людства головною школою колективізму. У формуванні системи багатоукладних соціальних зв'язків, на думку В.В. Пузанова, стала провідною найдавніша опозиція «свій — чужий», зокрема, невпинне розширення кола «своїх» за рахунок розгалуження етнічних контактів (с. 137), з чим важко сперечатися.

Частина друга розглядає утворення Давньоруської держави (передумови, етапи, типологію, етнокультурний аспект). Нарис 1-й присвячений тому, як *Повість временних літ* оцінює слов'янське розселення у Східній Європі. Особлива увага приділяється питанню достовірності даних, отриманих літописцем від своїх усних інформаторів, які могли зберегти в пам'яті відносно нещодавні події (с. 184).

Нарис 2-й, в якому автор виявляє чинники генези державності і типологію додержавних утворень у східних слов'ян, вигідно відрізняється своїм безпосереднім відношенням до задекларованої теми книги. Щоправда, як на наш погляд, надто багато місця відведено обговоренню в усі часи політизованої проблеми норманського впливу, тим більше, що дослідник знову повертається до неї у нарисах 4-му і 7-му. Щодо новацій 2-го нарису нашу увагу привертає свіжа думка про роль війни як одного з головних чинників державоутворення (с. 193 і далі). Війною прокладалися торгівельні шляхи, нею ж відбиралися у корінного населення продукти місцевого промислу, що призначалися на продаж, а також людські ресурси — основа работоргівлі. Війна ставала способом або умовою легітимації зовнішньої експлуатації (с. 197). «...Воєнне захоплення веде до формування складних племінних об'єднань, які, за певних умов, знову ж не без участі військового фактора, можуть трансформуватися в ранньодержавні об'єднання» (с. 199).

В якості первинних ознак держави називаються *податки — публічна влада — територіальний поділ народу* (с. 201). Саме організація населення за територіальною ознакою, так або інакше, передбачає наявність і елементів публічної влади, і податкової системи. Тому дана ознака, принаймні, по відношенню до східнослов'янської державності, — зазначає вчений, — може вважатися головною (с. 202).

Історик вирізняє три типи, або ступені, інтеграції суперсоюзів: 1) недовговічний союз племінних союзів («племен») з метою протистояння спільній зовнішній небезпеці; 2) об'єднання союзів племен під егідою найсильнішого з них, який являв зародок публічної влади по відношенню до решти; 3) перехід

від періодичного «наїзду» за даниною з боку панівного союзу до прямого управління «підвладними племенами», заміна місцевих племінних органів влади намісниками з центру (с. 204). На наступному етапі, згідно з автором, у східних слов'ян сформувалися міста-держави, і таким чином складний суперсоюз племен трансформувався у складну федерацію земель. Втім, особисто для рецензента гра з терміном «суперсоюз» лишилася дещо непереконливою, оскільки містить надто гіпотетичні побудови.

Далі, торкнувшись у нарисах 3-му і 4-му, відповідно: проблем хозарського і норманського впливів, й констатувавши, що суттєвої ролі в соціо- й політогенезі східних слов'ян вони не відіграли (с. 225, 240), у двох наступних нарисах (5-му й 6-му) автор розглядає проблему об'єднання племінних союзів під владою Києва. При цьому (всупереч попереднім твердженням) роль варягів виявляється не такою вже й незначною. Так, в літописних відомостях про Рюрика «відбитий процес переходу сформованого під егідою варягів Північного суперсоюзу племен в третю, заключну стадію інтеграції» (с. 245). Далі «взяття військами Олега і Ігоря Смоленська, а потім Києва ознаменували початок нової хвилі норманської експансії, наслідком чого стало розширення Північного суперсоюзу на південь і перенесення резиденції русів у Київ» (с. 247). Яким би не був рівень консолідації перерахованих Константином Багрянородним племен, що тяжіли до шляху «з Варяг у Греки», цілком очевидно, що ці «славинії» були «пактіотами» (данниками) «росів», тобто варязької династії, зосередження в руках якої влади над усіма цими територіями і племенами було підкорене одній меті — збуту полюддя, описаному тим же Константином. Тими ж таки інтересами київської династії зумовлювалось залучення цих племен у походи на Візантію. Виразно скандинавські риси притаманні і купцям-русам, що перебували у Булгарі, згідно із знаменитим описом Ібн-Фадлана. Щоправда, незаперечним є той факт, що нормани якимось чином вросли у місцеву культуру, ослов'янювалися. Їхні діти отримували слов'янські імена: Святославом звали сина Ігоря, Лютом, Мстишею(?) — сина Свенельда. Гадаємо, асиміляції сприяла традиція матрілокальних шлюбів, що легітимізувало входження у «місцевий рід». Цим, очевидно, послаблювалась міжетнічна конфліктність.

Остаточо намагаючись відповісти (нарис 7-й) на питання про роль скандинавських елементів у військово-політичній системі давньоруської держави, що утворювалася (X — перша половина XI ст.), автор констатує, що варяги переслідували на території Східної Європи власні інтереси. Хоча нормани не створювали східнослов'янської державності, втім «виступали в якості організуючої військово-політичної сили. Тим самим, вони сприяли формуванню інститутів публічної влади і податкової системи, підвищенню ряду місцевих племінних об'єднань, що призвело, в результаті, до домінування полянської общини... Варязький чинник не лише «підштовхнув» державоутворюючі процеси у східних слов'ян, але й надав їм масштабність... Однак, світло державності освітлює і скандинавів, і східних слов'ян вже за межами «норманського періоду» руської історії» (с. 292–293). Суперечливість цих висновків лише віддзеркалює традиційну складність проблеми ролі норманів у становленні руської державності.

Звісно, якщо дивитися на «норманський період» із пізніших часів, то сліди варягів (лінгвістичні, в побуті, в матеріальній культурі) виявляються незначними. Втім, незважаючи на те, що Константин Багрянородний і *Повість временних літ* називають конкретні слов'янські племена (часом навіть вказуючи імена їхніх ватажків), незаперечним є факт їхнього силового підкорення варягами, які прийшли з Півночі. І ця констатація, до речі, цілком збігається із підкресленою самим В.В. Пузановим роллю війни та військового підкорення як державоутворюючого зовнішнього чинника (с. 197, 199). Власне, саме у нарисі 7-му він докладно говорить про перевагу військових досягнень норманів над слов'янськими (с. 277).

Частина третя княжки присвячена давньоруській державності в XI ст. — «від Ярослава Мудрого до Володимира Мономаха». У нарисі 1-му автор аналізує розподіл земель Русі по Дніпро між Ярославом і Мстиславом, а також намагається розшукати тривання цієї традиції, зокрема, в розподілі земель за заповітом Ярослава. Втім, виразних слідів подібної традиції автор, схоже, не знаходить. Київська Русь XI ст. за умов відомого «тріумвірату», на його думку, була складним союзом (федерацією) земель, що знаходився під владою київського, чернігівського і переяславського князів (с. 357).

Нарис 2-ий розглядає обставини політичного життя Русі від київського перевороту 1068 року до Любецького з'їзду, з характерною, на думку автора, для цього періоду нестабільністю у співвідношенні князів і земель.

Нарис 3-ій присвячений Любецькому з'їзду та його наслідкам. Згідно з висновками автора, «тріумвірат» земель дозволив послабити зовнішню небезпеку, сповільнити процес розпаду Київської Русі, пом'якшити його негативні наслідки. Починаючи з другої третини XII ст., відцентрові тенденції перейшли у вирішальну, необоротну стадію. Новим етапом розвитку державності стало незалежне існування міст-держав. Утім, з розпадом складної федерації продовжує існувати генеалогічна федерація (що знаходила вираз у єдності князівського роду й у праві його на кормління у Руській землі), яка накладалась на систему самостійних міст-держав і елементи колишньої ієрархії міст (с. 392).

Частини четверта (феномен Володимира Мономаха) і п'ята (соціальні образи Давньої Русі) — є своєрідними додатками, хоча й великими за обсягом, до основного тексту книги, в яких робиться спроба залучити до реконструкції «картини світу» давньоруського суспільства різноманітні оригінальні джерела: *Повчання Мономаха*, *Київський лист X ст.*, *Слово про закон і благодать* Іларіона, *Пам'ять і похвалу князю Володимирі*, *Житіє Феодосія*. Завершують книгу розлогі висновки автора (с. 614–621).

В.В. Пузановим пророблено велику роботу, наведено майже енциклопедичний за обсягом матеріал. Втім, праця залишає враження енциклопедичної також і за способом подачі цього матеріалу. Автор надав читачеві можливість довідатися про чимало сторін давньоруської історії, але далеко не все з цього додасть до нашого уявлення саме про державність. Крім того, вступні і додаткові частини займають у книзі незрівнянно більше місця, ніж задекларована центральна, присвячена XI ст. Головне ж, що державність, як явище, набагато масштабніша,

ніж перерозподіл князівських столів. Держава має певну мету, освячену ідеологією, обслуговує інтереси певних соціальних верств, котрі якимось чином взаємодіють з іншими. В ній є судочинство і податкова система. Вона підтримує дипломатичні і торгівельні зносини з навколишніми країнами, організовує оборону від зовнішніх зазіхань, або здійснює напади на сусідів. Звісно, все це не просто простежити крізь павутиння міжкнязівських чвар, які звично складають собою основний сюжет досліджень про «державність». Вихід по-за межі цього традиційного (підказуваного літописами) дискурсу міг би стати головним внеском книжки у тему давньоруської державності.

Юрій Писаренко

Звіздецький Б.А. *Городища IX–XIII ст. на території літописних древлян*. К.: Ін-т археології НАНУ, 2008. 176 с.

Опублікована стараннями колективом науковців відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, монографія Б.А. Звіздецького (1958–2006 рр.) присвячена вивченню укріплених поселень давньоруського часу, розташованих на території розселення літописних древлян.

На основі аналізу літописних джерел та наявного археологічного матеріалу, автор, насамперед, спробував визначити межі Древянської землі. Східний її кордон фіксують, на думку дослідника, поселення та городища, розташовані в басейні р. Тетерева та на її вододілі, віддалені від синхронних їм полянських поселень VIII–X ст. лісовими масивами та болотистою заплавою р. Здвиж. На північному сході древляни займали територію від гирла Тетерева до гирла Прип'яті вздовж правого берега Дніпра й далі вздовж правого берега Прип'яті до гирла Славечни. Найбільша концентрація древянських поселень фіксується за археологічними даними на півночі Древянської землі в районі Овручського кряжу. Північні межі розселення древлян автор проводить по лінії р. Славечна, дещо північніше Овруча, і далі на захід, перетинаючи середню течію Уборті та Ствиги. Межі розселення древлян на заході сягали межиріччя Случі та Горині. За підрахунками автора, загальна площа Древянської землі наприкінці I тис. н.е. складала не менше 28 тис. км. При цьому, опираючись на дані картографування древянських поселень і могильників, дослідник зауважує, що її заселення було не однаково щільним.

Важливими є також спостереження Б.А. Звіздецького щодо хронології, топографії та соціальної типології древянських городищ. Перші древянські укріплення — «гради», виникли, як доводить дослідник, у VIII ст. (Малин). У IX–X ст. виникають і функціонують «два десятки подібних укріплень, включаючи і два згадуваних літописом міста — Іскоростень (Коростень) та Вручий (Овруч). У XI ст. більшість «градів» племінного періоду перестають функціонувати. У цей період існують лише п'ять-вісім городищ. XII ст. стало поворотним у відродженні фортифікаційного будівництва в ареалі Древянської землі. До восьми укріплень, що існували безпосередньо протягом IX–X ст., додалося ще двадцять три. Таким чином, у XII —

середині XIII ст. функціонувало тридцять одне укріплення. З них 18 було засновано на нових місцях, і лише 5 зайняли незаселені в XI ст. городища племінних «градів», що функціонували в більш ранній час» (с. 51).

Розглянувши особливості топографії і планування городищ Древланської землі, дослідник дійшов висновку, що провідним їх типом є мисові городища (24) та укріплені поселення на природних останцях (10). За соціальною типологією древланські городища IX–XIII ст. автор розподіляє на три окремі категорії. До першої з них він відносить 20 укріплень IX–X ст., що виступали племінними «градами» — центрами концентрації племінних органів влади, якими були князь та представники місцевої соціальної верхівки. На його думку, «саме з їх числа древланці обирали 20 представників («мужей лучших»), які їдуть у 945 р. до Києва з місією сватання до овдовілої Ольги. Кількість послів Древланської землі здається нам зовсім не випадковою. Вона в точності збігається з кількістю «градів», виявлених археологічним шляхом» (с. 76–77). Припущення автора про те, що 20 послів могли бути повноважними представниками 20 «градів» Древланської землі, тобто по одному «мужу» від кожного «граду» видається надто спокусливим аби беззастережно прийняти його на віру. Чи не був цей збіг випадковим? До того ж, не переконаний в тому, що подальші археологічні дослідження не виявлять нових городищ цієї категорії.

Другу соціально-типологічну групу давньоруських городищ складають, за класифікацією автора, поселення з укріпленою площею більше як 1 га та досить потужним культурним нашаруванням. Цю групу поселень дослідник відносить «до типу малих міст Русі, які жалувалися в кормління на правах умовного «держання (?) молодшим представникам правлячого великокнязівського клану» (с. 96). І, зрештою, до третьої, найбільш чисельної групи городищ, автор відніс укріплення з площею менше 1 га. Вони, на його думку, «поєднували в собі риси варгових фортець, а також господарсько-економічних одиниць — первинних осередків організації князівського фіску» (с. 96).

Приємне враження справляють дбайливо укладені «Додатки», які містять доволі повний *Каталог* городищ Древланської землі IX–XIII ст., а також *Таблиці*, що дозволяють скласти уявлення про хронологію, топографію та розміри поселень, їх матеріальну культуру.

В.Р.

Звіздецький Б. А. *Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький і Народицький райони Житомирської області)*. Коростень, 2008. 130 с.

У цій книзі здійснено аналіз археологічних пам'яток, виявлених під час польових розвідок 1999–2004 рр. в північних регіонах Житомирської області, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській атомній електростанції. До

наукового обігу також вводяться матеріали досліджень 1999–2004 рр. курганних некрополів і городищ на території Коростенського, Народицького і Овруцького районів Житомирської області. Укладений автором реєстр археологічних пам'яток дозволяє суттєво уточнити й доповнити археологічну карту регіону, скласти більш повне уявлення про характер поселенської структури та особливості матеріальної культури Древлянщини.

В.Р.

Водолазкин Е.Г. *Всемирная история в литературе Древней Руси (на материале хронографического и палеяного повествования XI–XV вв.)*. 2-е изд., переработанное и дополненное. СПб.: Издательство «Пушкинский Дом», 2008, 488 с.

Перше видання цієї книжки, що вийшло 2000 р. в Німеччині, лишилося недоступним і практично невідомим на Україні. Перевидання її в Росії значно посилює шанси знайомства української наукової громадськості із цим важливим дослідженням. Книга Є.Г. Водолазкіна присвячена давньоруським історіографічним та історико-екзегетичним текстам, що оповідають про «всесвітню» історію, тобто події від Сотворення світу до X ст. н. е. У «Вступі» (9–38) автор окреслює поняття «всесвітня історія» стосовно середньовічних текстів, визначає її місце в системі жанрів історичної оповіді, а також пропонує міркування щодо взаємовідношень між літописанням та оповіддю хронографічною і палеяною. Серед тем другої частини книги — «Историография как богословие» — такі: «История всемирная и история национальная», 41–70; «Структура хронографов и отношение хронистов к источникам», 71–77; «Времяисчисление русской хронографии», 78–96; «История как история выполнения пророчеств», 97–102; «Историограф и исторический процесс», 103–108; «Отношение к чудесному», 115–126; «История и экзегеза», 127–139; «Историография и «естественнонаучное», 153–159. Друга частина книги — «Хронология русской хронографии» (161–208) — детальніше розвиває одну з тем, намічених у попередній частині. Тут обговорюються проблеми відносної хронології, датувань за царствами, абсолютної хронології, ери руських хронографів та додаткові елементи обрахунку часу, а також дещо із технічного оснащення: індікт, вруцелето, круг місяця. Третя частина книжки (209–236) присвячена Хроніці Георгія Амартола як головному джерелі руської хронографії. Тут обговорюються проблема гаданого «Хронографа по великому изложению», а також відображення Амартола у текстах, що фізично дійшли до нашого часу: Троїцькому хронографі, Повній хронографічній Палей, обох редакцій Літописця Єлинського та Римського, Архівському та Софійському хронографам. Четверта частина — «Естественнонаучное. Сверхъестественное. Провиденциальное» (237–312) — присвячена дослідженню Тлумачної Палей. Книгу споряджено чотирма додатками,

з яких для дослідників давньоруської історії неоціненним стане перший: «Хроника Амартола в русских хронографических сводах» (321–375), де подано пофрагментний опис усіх запозичень із Амартола, включених у різноманітні хронографічні компіляції.

О.Т.

Івакін В. Г. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. К.: КИТ, 2008. 272 с.

На відміну від так званих «дружинних поховань», поховальні пам'ятки Києва Х–ХІІІ ст. як специфічна категорія старожитностей досі не стали предметом спеціального дослідження. У фаховій літературі вони розглядалися побіжно у більш широкому археологічному контексті. Монографія В.Г. Івакіна покликана заповнити цю лакуну. Автор поставив собі за мету реконструювати комплекси поховальної практики давніх киян на підставі єдиної формалізованої схеми та виявити статистичні закономірності для зазначеної категорії пам'яток.

Робота поділяється на чотири розділи. У першому аналізується історіографія проблеми та розкривається історія археологічних досліджень поховальних пам'яток давнього Києва. У другому створено топографічну карту, на якій нанесені основні категорії поховальних пам'яток давньоруської столиці. Автором зібрано матеріал по більш ніж тисячі поховальних пам'яток стародавнього Києва та його околиць. Некрополі розглядаються в контексті окремих київських районів та приміських монастирів. У наступному розділі виділено основні етапи формування некрополів Києва, визначено хронологічні особливості утворення системи міських кладовищ. За археологічним матеріалом, знайденим у похованнях, та стратиграфічною ситуацією визначається період функціонування того чи іншого могильника. Останній розділ присвячений аналізу поховального обряду давніх киян. Поховальні пам'ятки поділено на п'ять основних категорій: прихрамові кладовища; поодинокі поховання, зокрема дитячі; чернецькі катакомбні поховання; масові поховання, які з'явилися внаслідок пошестей (скудельниці) та війн (братські могили 1240 р.). Виведено статистичні показники та зроблено детальний аналіз елементів поховального обряду, виділено основні типи поховальних споруд та поховального інвентарю. В результаті проведеної роботи створено реєстр поховальних пам'яток Києва Х–ХІІІ ст.

Робота б суттєво виграла, коли б автор здійснив бодай побіжний порівняльний аналіз із поховальними пам'ятками інших міст Київської Русі і сусідніх країн. Недостатньо досліджено взаємозв'язок різних європейських поховальних традицій, тобто включення пам'яток Центральної та Північної Європи і Балкан, що дало б змогу залучити суму нових матеріалів для вивчення поховального обряду давніх киян.

В.Р.

Древнейшие государства Восточной Европы. 2005 год. Рюриковичи и Российская государственность. М.: Индрик, 2008, 616 с.

Черговий том щорічника «Древнейшие государства Восточной Европы», який, що приємно, помітно збільшився у своєму об'ємі, спеціально присвячений одній із *grand theme* історіографії — «Рюриковичи и Российская государственность». Відділ «Исследования» розпочато роботою Є.В. Пчелова «Династическая история рода Рюриковичей» (с. 5–32), в якій зроблено поверхневу спробу загального аналізу «родинної історії» княжого роду, його поділу на численні гілки та поступового занепаду. У статтях В.Я. Петрухіна, об'єднаних спільним сюжетом, «Призвание варягов: историко-археологический контекст» (с. 33–47), та «Сказание о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии» (с. 76–84) піддано нищівній, але не завжди справедливій критиці уявлення Г. Вернадского, О. Прицака, Д. Мачинського та особливо К. Цукермана щодо початкової історії Русі. Так, апелюючи до нещодавнього відкритого «варяжского вика» в Києві (с. 43), автор, здається, потрапляє у подібну ж пастку, в яку він так вміло зміг заманити своїх попередників. Критичний скептицизм В.Я. Петрухіна, щодо хронології К. Цукермана позбавлений до певної міри своєї конструктивності: автор схоже воліє залишити намічені проблеми без відповіді, що на фоні його втомливої критики, не може не залишатися непоміченим. О.О. Мельнікова у статті «Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях летописцев XI–XII в.» (с. 47–75) проаналізувала структурні частини так званого «сказання о Рюрике», яке, на її думку, виступає найбільш типологічним із «сказаний о деяниях», героєм якого був вождь війська вікінгів. Більш спірним є висновок автора, що «сказание о призвании» було включено уже в первое систематическое изложение ранней истории Древнерусского государства — в Древнейший летописный свод конца 1030-х гг.». В іншій статті О.О. Мельнікової «К вопросу о происхождении знаков Рюриковичей» (с. 240–250), до найбільш популярних скандинавської та візантійської гіпотез походження знаків Рюриковичів, зусиллями автора додана ще й хозарська. Серед важливих матеріалів розділу потрібно зважити на статті: Г.В. Глазиріної «Следы устной традиции о Ярославе Мудром в ранней письменности Скандинавии (до 1200 г.)» (с. 103–131); О.В. Назаренка «Братское совладение, отчина, сеньорат (династический строй Рюриковичей X–XII вв. в сравнительно-историческом аспекте)» (с. 132–180); М.Ф. Котляра «Волынские и галицкие Рюриковичи (XII в.): происхождение и судьбы» (с. 180–202); Т.М. Джаксон «Рюриковичи и Скандинавия» (с. 203–227); І.Г. Коновалової «Древнейший титул русских князей «каган»» (с. 228–239); А.А. Молчанова «Знаки Рюриковичей: итоги и проблемы изучения» (с. 250–269); І.М. Данилевського «Рюриковичи в удельный период» (с. 270–293); В.А. Кучкина «Первый московский князь Даниил Александрович» (с. 294–319); П.В. Чеченкова «Суздальские Рюриковичи и территориально-политическое устройство Нижегородского княжества» (с. 319–340); В.Д. Назарова «Господин, великий князь», служилые князья и государев двор в

России XV века»; К.Ю. Ерусалимського «Андрей Курбский — идеолог княжеской власти: опыт реинтерпретации» (с. 371–407).

У розділі «Публикации» вміщене цінне дослідження А.А. Євдокімової «Корпус греческих граффити Софии Киевской на фресках первого этажа» (с. 465–518). Також поміщені замітки М.Ф. Котляра «Ничто... не проходит бесследно» (Заметки о книге А.А.Зимины «Слово о полку Игореве»). СПб., 2006. 515 с.) (с. 19–532).

До щорічника включені «Материалы к библиографии» (2001–2005), зібрані І.Г. Коноваловою.

О.Ф.

Карпов А.Ю. *Княгиня Ольга* [Жизнь замечательных людей: сер. биограф.; вып.1172]. М.: Молодая гвардия, 2009, 376[8] с. ил.

Нова книга Олексія Карпова своєрідно підсумовує багаторічні студії автора над створенням біографічного циклу праць, присвячених визначним особистостям Київської Русі. Раніше у цій же серії ним були опубліковані книжки про Володимира Великого і Ярослава Мудрого.

На основі використання широкого кола джерел та літератури автор відтворив основні віхи життя та діяльності княгині Ольги.

Борючись псковську версію її походження, дослідник з-поміж іншого покликається на *Проложене житіє* княгині XIV ст., у якому сказано: «Си блаженная Ольга родом бе пльсковитина». Публікація цього тексту була вміщена в праці М.І. Серебрянського «Древнерусские княжеские жития» (1915 р.). Зауважу, що останній був уродженцем Псковщини і йому не байдужим було питання локалізації місця народження княгині Ольги.

Авторські спостереження над походженням імені київської княгині дозволили обґрунтувати висновок про те, що Ольга належала до роду Олега Віщого. На думку вченого літописець штучно об'єднав Ігоря, Олега та Ігоря в рамках одного роду, зробивши Ігоря сином Рюрика, а самого Рюрика — родоначальником руських князів.

Життєвий шлях княгині Ольги від народження й до 944 р. — першої достовірної, на думку О.Ю. Карпова згадки її імені у джерелах окреслено, як відомо, всього двома фактами її біографії. Перший — це її шлюб з Ігорем; другий — народження Святослава. Виходячи з того, що Ольга народилася близько 920 р., дослідник датує ці події 30-ми рр. X ст.

Чимало місця у книзі відведено діяльності князя Ігоря. Йдеться про організовані ним військові походи та конфлікт з древлянами, що призвів його до загибелі, та винахідливі помсти Ольги за смерть свого чоловіка. У перебігу подій древлянської війни, яка завершилася захопленням і спаленням Іскоростеня, автор виявив такі риси характеру княгині Ольги як мудрість і винахідництво, хитромудрість і жорстокість, мстивість і підступність, а разом з тим і її жіночу

привабливість та звабу. О.Ю. Карпову уявляється, що всі ці якості, гіпертрофовані народною свідомістю віддзеркалюють реальні риси характеру київської княгині. Розвиваючи цю тему в розділі присвяченому державному облаштуванню підвладних їй земель дослідник стверджує: «...мужские черты в ее характере – такие, как решительность и твердость, – дополнялись и чисто женским обаянием и, конечно же, хитростью и изворотливостью, столь свойственными женскому уму. Именно в силу своей женской природы Ольга обратилась к внутреннему устройству своей державы, то есть к той стороне княжеской деятельности, которой пренебрегали ее предшественники-мужчины, более занятые военными походами и битвами» (с. 138–139).

Очевидно, такі риси характеру київської княгині у поєднанні з винятково гострим розумом дозволили їй відмовитися від язичницьких забобонів й відправитися до Царгороду, аби особисто поспілкуватися з візантійським імператором й на власні очі побачити християнські храми та пишність православного богослужіння. Як відомо, питання хронології константинопольського візиту Ольги та її хрещення лишаються вкрай дискусійними у науці. Константин Багрянородний, описуючи два прийоми київської княгині (9 вересня в середу і 18 жовтня у неділю) не згадує, якого року це сталося. В часи його правління відповідні дні місяці співпадали з днями тижня в 946 і 957 р. Приймаючи 957 р. за дату візиту княгині Ольги до Константинополя, автор обґрунтовує думку про те, що її хрещення відбулося через кілька днів після першої зустрічі з імператором. Ця подія сталася, як доводить О.Ю. Карпов, 13 вересня 957 р. на Воздвиження.

У «Додатку» вміщено огляд редакцій і тексти агіографічних творів про княгиню Ольгу.

В.Р.

Котляр М.Ф. *Київський літопис XII століття. Історичне дослідження*. К.: Інститут історії України НАН України, 2009, 316 с.

Нова книга М.Ф. Котляра в значній мірі є продовженням попередніх студій дослідника над давньоруським літописанням. У першу чергу, в методологічному відношенні. Виробивши на матеріалі *Галицько-Волинського літопису* концепцію *повісті* як базового елементу літописного оповідання й літопису як низки послідовно додаваних сюжетних повістей, у нинішній книзі автор спробував розповсюдити це уявлення на *Київський літопис XII ст.* У попередніх працях дослідник обґрунтовував подібний погляд на *Галицько-Волинський літопис* гіпотезою про відсутність у Галичі протягом XII ст. самостійної літописної традиції й, відповідно, орієнтацією на нелітописні взірці історіописання. У нинішній книзі, здається, автор суттєво модифікує цей вихідний пункт своїх досліджень. Правомірність розповсюдження методики, виробленої для, здавалося б, унікальної пам'ятки, на ще один, хронологічно більш ранній, літопис автор обґрунтовує тим, що насправді *повість* як жанр зародилася саме в рамках *Київського літо-*

тису, а *Галицько-Волинський літопис* є генетичним продовженням (і вдосконаленням) цієї традиції.

Книга складається із двох частин. Перша із них займається власне текстом *Київського літопису*. Перша глава («Джерела і структура Київського літопису», 6–50) містить короткий огляд повістей, з яких, на думку автора, складається літопис. Друга глава («Генетична спадкоємність Галицько-Волинського ізвода від Київського літопису XII ст.», 51–86) обґрунтовує думку, що «Галицько-Волинський літопис зовсім не випадково був приєднаний до Київського в спільному південноруському ізводі. Галицькі книжники дуже ймовірно читали і вивчали Київський літопис, прагнули наслідувати його» (86). Справді, факти прямого чи опосередкованого цитування авторами *Галицько-Волинського літопису* текстів *Київського літопису* добре відомі в науці. Подібне знайомство, втім, лише загострює проблему: знаючи і нібито намагаючись наслідувати, автори *Галицько-Волинського літопису*, однак, відмовляються від властивого *Київському літопису* хронологічного викладу, порічної сітки, та, зрештою, й самої річної статті як базового структурного елементу композиції. Такий радикальний розрив із традицією, здається, все ж таки краще пояснюється орієнтацією на взірці історіописання, представлені у перекладних творах візантійської хронографії, ніж розвитком інтуїтивно підміченої сюжетності *Київського літопису*.

Кожна з наступних глав першої частини присвячена одній чи кільком із повістей, які автор вичленовує в тексті *Київського літопису*. Таких М.Ф. Котляр нараховує, загалом, десять (їх кількість і порядок не збігаються із оглядом у першій главі): гл. 3: «Воїнські повісті в складі Київського літопису», 87–108 («Повість про Володимира Мономаха»; «Літопис Володимирового племені»; «Повість Всеволода Ольговича»); гл. 4: «Повість Ізяслава Мстиславича», 109–133; гл. 5: «Повість Мстиславичів-Ростиславичів», 134–171; гл. 6: «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», 172–178; гл. 7: «Повість Ростиславичів про дальші змагання за Київ (70–90-т роки)», 179–202; гл. 8: «Галицькі повісті в складі Київського літопису», 203–220. Крім того, автор вичленовує ще дві повісті чернігівських князів: «Повість Святослава Ольговича» та «Повість Ігоря Святославича».

Друга частина книги — «Русь XII ст. на сторінках Київського літопису» (221–312) — являє собою нариси історії Русі на підставі інформації *Київського літопису*.

О.Т.

Мілов Л.В. Исследования по истории памятников средневекового права: Сборник статей. Под ред. Б.Н. Флори, А.А. Горского. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009, 336 с.

До збірника статей Л.В. Мілова (1929–2007), зібраних його учнями та друзями, включено матеріали, статті та розвідки, напрацьовані автором на протязі тридцяти років. Структура книги розподілена на чотири нерівномірні розділи, у

відповідності до наукових зацікавлень автора. У першому «Закон Судный людем на Руси», включені статті: «К истории текста Закона Судного людем Пространной редакции» (с. 5–27), «О некоторых аспектах автоматизации текстологического исследования (Закон Судный людем)» (с. 27–70) «К истории текста Закона Судного людем Краткой редакции» (с. 71–79). До другого розділу «Византийская Эклога и древнерусское право»: увійшли статті «О древнерусском переводе византийского кодекса законов VIII в. (Эклоги)» (с. 79–110); «Древнерусский перевод Эклоги и кодификационной обработке конца XIII в.» (с. 111–124); «Легенда или реальность? (О неизвестной реформе Владимира и Правде Ярослава)» (с. 125–152); «Об «изводе пред 12 человека» Правды Ярослава» (с. 53–161); «Византийская Эклога и Пространная Русская Правда (проблемы рецепции)» (с. 162–172); «Византийская Эклога и «Правда Ярослава» (к рецепции византийского права на Руси)» (с. 173–186); «К вопросу об истории церковного устава Владимира» (с. 187–189); О древнерусских сборниках юридического содержания «К истории древнерусского права XIII–XIV вв.» (с. 190–196); «К истории древнерусской книжной письменности XIV в. (палеографические наблюдения)» (с. 197–212); «Тверская школа книжного письма второй половины XIV в. (к истории Троицкого Мерила Праведного)» (с. 212–233); «О древнейшей истории Кормчих книг на Руси» (с. 233–260). У третьому розділі — «Церковный устав Ярослава» вміщено працю «Устав Ярослава (к проблеме типологии и происхождения)» (с. 261–274) та, відповідно, у четвертому — «Русская Правда»: «О происхождении Пространной Русской Правды» (с. 274–314). Епілогом виступає стаття «Проблемы рецепции византийского права в Древней Руси» (с. 314–328). Нам залишається лише подякувати упорядникам за ідею компактного зібрання праць Л.М. Мілова та її добру реалізацію, що сподіваємося знайде свого не менш вдячного читача.

О.Ф.

Мининкова Л.В. *Сюзеренитет-вассалитет в домонгольской Руси*. Ростов-на-Дону, 2007, 518 с.

Об'ємна робота Л.В. Мінінкової є черговою спробою відкрити сейф під назвою «суспільно-політичний устрій Русі» за допомогою інструменту під назвою «феодалізм». Вона покликана (звісно ж, комплексно) дослідити відносини сюзеренітету-васалітету у домонгольській Русі: їхню генезу, етапи розвитку, форми на різних суспільних щаблях, їх правовий та культурний аспекти.

Книга складається з п'яти глав. У першій главі Л.В. Мінінкова робить докладний та скрупульозний історіографічний огляд, де показує історію «феодальних» концепцій устрою Русі на тлі інших концепцій та основних течій в історичній дисципліні за останні двісті років. Також у цій главі подано огляд джерельної бази дослідження; авторка користується з широкого кола як руських, так й іноземних джерел. На жаль, прискіпливішого, ніж поверховий огляд, аналізу джерел у книзі годі шукати.

Друга глава присвячена сюзеренітету-васалітету як науковому поняттю, розвитку його в історіографії та разом з тим основним рисам тієї реальності, щодо якої це поняття використовують. У третій главі Л.В. Мінінкова зосереджується на аналізі руських джерел з метою відчитування феодальних відносин руської дійсності у термінології джерел. Крім того, тут подано короткий нарис еволюції сюзеренно-васальних відносин до початку XII ст.

Четверта глава є логічним продовженням третьої: тут авторка перечитує основні епізоди руської домонгольської історії, шукаючи у них васалітет та інші атрибути класичного феодального Середньовіччя. При цьому вона спирається на досить очікувану періодизацію історії, де граничними є 1132, 1169 роки та виділяються етапи «загострення боротьби за Київ» у середині XII ст., доба *Слова о полку Ігоревім* і «передмонгольський час». У другій частині цієї глави Л.В. Мінінкова переходить від князів до дружини, розглядаючи генезу та розвиток боярського васалітету.

П'ята глава сфокусована на правових та культурних аспектах руського сюзеренітету-васалітету. Так, дослідниця (слідом за попередниками) віднаходить у руській дійсності конкретні правові форми васально-сюзеренних зв'язків, таких, як лен чи феоде, та норми і органи, що регулювали ці зв'язки (заповіти князів, з'їзди тощо). Окремо вона зупиняється на поземельних відносинах як властивій рисі даного суспільного устрою. Розгляд культури руського сюзеренітету-васалітету має надати картині завершеність: щось схоже на рицарську куртуазність, щось близьке до культу Дами — і сейф відкрито, на думку Л.В. Мінінкової.

Як бачимо, структура роботи ординарна: джерела та література, термінологічні аспекти, князівський та боярський васалітети, правове оформлення та культурний контекст досліджуваного феномену. Іноді, особливо заглибившись в останню главу, читач може запідозрити, що не оригінальність дослідження визначила структуру (а саме так ніби і має бути), а стандартна структура дисертації визначила обов'язковість певних розділів і сюжетів. Виникають і інші питання. Чи гарантує залучення якнайширшого джерельного матеріалу та літератури методологічної довершеності дослідження? Та обличчю нарікання і перейдемо до суті.

Яка логіка лежить в основі роботи і є її методологічною опорою? Використання певної взірцевої моделі для дослідження місцевих реалій. Понятійна рамка концепції феодалізму (зрощеної на західноєвропейських матеріалах) має упорядкувати давньоруські матеріали, надати їм смислу, а досліднику — розуміння того, що ж «насправді було». Раціональні підвалини розгляду Русі «феодальними очима» не такі й серйозні, хоч за ним стоїть поважна традиція. Власне, підвалин не набагато більше, ніж у такого ж розгляду Японії, Індії чи Близького Сходу. Справді, у деяких відносно синхронних суспільствах не можна не побачити *щось* подібне: у економічній організації, влаштуванні зв'язків всередині панівних класів, культурі воїнських спільнот і т.д. Але чи достатньо цього для виведення «ідеальної схеми» на основі поглибленого вивчення одного з цих суспільств? Та чи треба використовувати схематизоване уявлення про устрій певного суспільства для пояснення устрою іншого? Де потрібно ставити кордон між соціологічною генералізацією і властиво історичною індивідуалізацією?

Багато з тих, хто практикує порівняльно-історичний метод у студіях Середньовіччя та феодалізму, декларують необхідність використання двох значень цього поняття: вузького — до Західної Європи, та розширеного — для інших об'єктів порівняльного аналізу. Про це ж пише і Л.В. Мінінкова. Але насправді історик потрапляє у пастку. Бо первинним є не надто раціональне *бажання* уявити і зрозуміти певне не західноєвропейське суспільство як феодальне (з васалітетом, ленами та рештою його начиння). Тому розуміючи феодалізм дуже широко, історик легко стверджує його наявність у певній країні. Далі ж він намагається віднайти у соціальному устрої даної країни якнайбільше того, що зближає його феодалізмом у вузькому значенні. В результаті у історика ще перед поглибленим аналізом місцевих матеріалів виявляється готова взірцева схема того, «як мало бути», тобто загальний результат стає зрозумілим раніше за дослідження. І залишається лише «правильно» інтерпретувати місцеві джерела, щоб віднайти у них взірць. Тобто, пропонується ніби два шари пояснення: один — у мові місцевих джерел, другий, насаджений — у термінології взірцевої схеми. Звісно ж, другий відображає об'єктивну дійсність, яка захована під мовою джерел. Звідси — прагнення швидше звільнитись від її пут і встановити чіткі відповідники джерельних «термінів» «об'єктивним» категоріям схеми. Останні, що ніби добре корелюють з місцевою дійсністю (хоч, між іншим, несуть у собі західноєвропейський сенс і конотації), від цієї дійсності відділені мовою джерел, що «спотворила» реалії.

І у випадку Л.В. Мінінкової дослідницька логіка виглядає подібним чином. Авторка стверджує *певну* подібність розвитку Русі і Західної Європи у період її Середньовіччя, а далі робить все «за сценарієм». Так, у третій главі знаходимо переказ вибраних епізодів руської історії, прочитаних у категоріях сюзеренітету-васалітету. У четвертій — те саме, тільки з головним героєм в особі бояр, а не князів. У п'ятій главі, в пошуках феодального права, дослідниця прочитає літописні повідомлення про князівське родинне співжиття як фіксацію існування «органів» та «інституцій» регулювання васальних надань і обсягу влади сюзерена. Їй вдається віднайти «під» літописними висловами «справжні» правові статуси різноманітних князівських і боярських володінь — алод, феод, бенефіцій. У тій же главі здійснено й «феодальне» прочитання культури вищих верств руського суспільства. Не дивно, що там Л.В. Мінінкова (щоправда, не перша) знайшла рицарський етос. У своїй книжці вона послідовно іменує бояр і князів не просто боярами і князями, але й сюзеренами та васалами, що є одним з відображень логіки «двох пояснювальних шарів».

Між тим, неочевидно, що дослідження Русі через невластиві їй категорії і у понятійній рамці саме західного феодалізму виправдане. Чи не краще позбутися такої рамки і таки довіритися місцевим джерелам, обов'язково враховуючи при тому нетермінологічність літописного нарративу та літературність багатьох «реалістичних» повідомлень. До того ж. Чи маємо право застосовувати порівняльно-історичний метод у такому його вигляді? Ось як Л.В. Мінінкова визначає невід'ємні риси сюзеренітету-васалітету: «вольность обеих связанных этими отношениями сторон и взаимная их верность, а также вознаграждение за службу

в той или иной форме». Це розширене значення поняття. Але яку методичну цінність воно має, якщо всі ці риси можна легко знайти у численних типах персональних взаємин ледве не в кожному суспільстві, включаючи наше сучасне? Після успіхів медієвістики у створенні концепції(ій) феодалізму історики дійшли висновку, що мають справу з явищем ширшим за західноєвропейське, але при тому саме європейські системи васально-сюзеренних відносин стали найбільш «правильним» прикладом явища. Така розширювальна дослідницька стратегія має очевидні недоліки. Чи не краще брати на озброєння звужувальну стратегію, яка використовує феодальну концепцію тільки щодо простору, де васально-сюзеренні поняття розвинулись?

В.А.

Dariusz Dąbrowski, *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. Kraków: Avalon, 2008, ss. 816, tabl. 7.

Книга Даріуша Домбровського вписується у багатолітню традицію досліджень над давньоруською генеалогією, фахово започаткованою понад сто років тому Миколаєм де Баумгартемом, праці якого на довгі роки залишалися базовими для даної теми. Втім, у згоді із відомим висловлюванням, нове покоління істориків пише власну історію. Сучасне покоління дослідників минулого докладає зусиль до створення нового розуміння генеалогії гілки Рюриковичів — Мстиславичів, нащадків Мстислава Федора Гаральда, сина Володимира Мономаха, праправнука Володимира Великого. Таку спробу здійснив Даріуш Домбровський, автор цілої низки публікацій з даної тематики, серед яких добре відома праця «Родовід галицько-волинських князів Романовичів» (Познань — Вроцлав, 2002).

Автор узявся за невдячну працю, що вимагала і неабиякої майстерності, і доброго ознайомлення зі зростаючим обсягом літератури, і врешті бенедиктинського терпіння. Впорався з нею він однак чудово.

Книгу відкриває вступ, що налічує понад 50 сторінок, де охарактеризовано зміст і завдання роботи, джерела, а також зроблено цікавий екскурс в історію генеалогії Мстиславичів в історіографії Речі Посполитої за період XVI–XVIII ст. Автор розмірковує над дослідницькими методами, застосованими в дослідженні, а також впроваджує читача у складний світ давньоруського шлюбного права, календаря та ін. Зауважимо, що кожна з окремих частин вступу сама по собі є, по суті, мінітрактатом, що містить, з однієї сторони, значну порцію знань, з іншої — свідчить про широку компетенцію автора у цій галузі.

Значну частину праці становлять біограми Мстиславичів. Тут застосовано цікавий критерій аутентичної приналежності даної особи до цього роду. У першу чергу подано біограми безсумнівних Мстиславичів (всього їх 117), далі подано біограми здогадних осіб (10). Автор не спокусився знехтувати цими сюжетами. Біограми є (наскільки дозволяють джерела) вичерпними, наприклад, Переяславі,

гаданій дочці Данила Романовича присвячено близько 14 сторінок тексту (с. 656–669). Цю частину книги замикають біографії помилково ідентифікованих Мстиславичів, тобто представників інших гілок Рюриковичів, або осіб помилково за таких визнаних, а також свого роду історіографічних «міфів» чи загалом неіснуючих у реальному житті (тут 36 осіб — реальних або вигаданих).

Працю завершує післямова, яка в дуже цікавий спосіб представляє висновки автора та певні дослідницькі постулати, один з яких небезпідставно звучить досить драматично: «Вважаю — пише автор, — що нагальним є нове систематичне опрацювання родоводів інших гілок Рюриковичів. Це завдання варто було б реалізувати, спираючись на канон, розроблений Бальцером — Ясинським для Пястів та з певними змінами пересаджений на ґрунт руської середньовічної генеалогії автором цих рядків. Завдання це не терпить зволікань, оскільки знання про деякі з гілок Рюриковичів є просто фатальними» (с. 734).

Імпонує багатомовна бібліографія, що містить (а це рідкість у подібного типу виданнях) джерела, досліджені в архівах та бібліотеках Львова, Вільнюса, Києва, Москви та Любліна. Список опрацьованих джерел займає в тексті майже 12 сторінок, а література — додатково ще 24. Припускаю, що важко було б знайти сьогодні дотичний до теми книжки текст, який би не був врахований автором. Видання доповнюють іменний покажчик і генеалогічні таблиці з поясненнями.

У такому короткому огляді представити усі достоїнства цієї книги неможливо. Врешті, серед них найбільш показовою є не стільки незвичайна ерудиція автора і його велика праця, скільки легкість викладу, завдяки чому книга чималого обсягу читається досить приємно і легко. Вона містить усі ознаки наукової праці, водночас автор зміг надати їй характеру свого роду історичної бесіди, проводячи читача крізь лабіринти давньоруської генеалогії до висновків, що народжуються на наших очах. Саме тому ми в стані прослідкувати хід думок автора від часу її появи до моменту вирішення порушеної проблеми. Особливе мистецтво автора полягає в тому, що йому вдається представити своє вирішення проблеми як наслідок саме такого, а не іншого ходу міркувань. Повагу викликає також готовність до перегляду власної точки зору всюди, де автор знайшов інше можливе вирішення. Стосується це насамперед біограм декого з нащадків Романа Мстиславича, яким — як уже згадувалося — вже присвячена окрема публікація.

На позитивну оцінку даної праці аж ніяк не впливають деякі недоліки редакційного характеру, вина за які лягає скоріше на видавництво аніж на автора.

Праця Даріуша Домбровського на довго увійде до доробку сучасної історіографії як приклад модерно написаної (при великій повазі до його попередників) монографії, що стосується одного з ключових аспектів давньоруської генеалогії. Врешті, вона представляє хороший компендіум знань про Мстиславичів у широкому контексті історії Русі, її далеких і близьких сусідів від кінця XI до початку XIV ст.

Анджей Гіль

Сугдейский сборник. Выпуск 3. К., Судак, 2008, 679 с.

Третій випуск «Сугдейського збірника» складають матеріали конференції «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» (Судак, 2006), присвяченої пам'яті відомого дослідника кримських старожитностей І.А. Баранова. Збірник складається із чотирьох розділів: «Матеріали та дослідження», «Джерела, знахідки, відкриття (публікації)», «Охорона пам'яток» та «Наукова спадщина». У першому розділі увагу дослідників східноєвропейського Середньовіччя привенуть стаття А.В. Джанова («Походы сельджукских войск на Судак и в Киликию в правление Ала ал-Дина Кайкубада», 46–78), де автор пропонує нову дату походу сельджуків на Судак (історикам Русі цікавого тим, що джерела згадують військову присутність в Криму русі та половців як союзників Судака) — «не раніше 1226 і не пізніше початку 1227 р.» (66); дослідження Г. Козубовського «О роли «плетенки» на русских и русско-литовских монетах конца XIV в.», 79–86); О. Моці та Л. Иванченко («Тмутараканський «слід» у Пороссі», 137–145) Натомість розлога стаття Н.М. Нікітенко тавтологічно нагадає читачеві ексцентричні погляди автора на т. зв. «княжий потртрет» в Софійському соборі як зображення Володимира Святославича із родиною в момент освячення храму. У автора серйозні проблеми із стилістикою російської мови, пор.: «как хорошо известно из древнерусской литературы, князь считал себя рабом Христа», 147; «центральная... фигура нимбирована и отмечена царскими регалиями», 149; «на остальных княжнах надето такое же плотно застегнутое платье», 149 (надягати на когось щільно застібнуте плаття — малоприємна процедура, якщо здійснима); «определил, что ним (sic!) обнаружена копия», 151; «[Владимир]... вместе с Ольгой фланкировал утраченную центральную фигуру Христа», 151; «подпоясанный у стана кафтан», 154 (із словника: «стан — туловище человека», не кафтана); «предложенную персонификацию подтверждают также изображения...», 159 (очевидно, таки — ідентифікацію персони); «церемониальный выезд... включал также императрицу», 161 (нагадаю, що «выезд», згідно тлумачного словника — «лошади с экипажем и упряжкой»). Нездатність автора до граматично правильного висловлювання суттєво зменшує інтерес до її ідей. Але мовні курйози — не єдина окраса статті. Читач, наприклад, дізнається, що гадане співправительство Володимира та Анни «имело идейное обоснование в культе Богородицы — Царицы Небесной при ее Сыне — Иисусе Христе, Царе Небесном», 155. Читачу також запропонують (з мотивом — «інтересно») «сравнить портрет Владимира на фреске, зарисованной А. ван Вестерфельдом, с прижизненными сохранившимися изображениями князя на древнейших русских монетах», оскільки «они обнаруживают общий для них тип Владимира», 153. З доданого до статті мал. 1 читач довідається, що «княжий портрет» родини Володимира включав не тільки чотирьох (!) невідомих за достовірними джерелами дочок Володимира та Анни, але й дружину князя Бориса. Утім, якщо читач бодай побіжно обізнаний із здобутками авторки на ниві розбудови кількісного складу князівського дому, він не буде вражений сміливістю: в іншій пра-

ці Н.М. Нікітенко спромоглася назвати на ім'я чотирьох невідомих джерелам синів Святополка Окаянного — Михайла, Меркурія-Іоанна, Стефана та Іоанна. Полемічна стаття В.В. Хапаєва «Славянская диаспора в средневековом Крыму: к преодолению историографических иллюзий» (238–249) критично переглядає відомі аргументи на користь популярної колись думки про тривале існування чисельної слов'янської діаспори в Криму.

О.Т.

Проблемы историографии, источниковедения и истории Востока: сборник научных статей памяти профессора В.М.Бейлиса. Луганск: Изд-во ГУ «ЛНУ имени Тараса Шевченко», 2008, 255 с.

Збірник наукових праць пам'яті відомого сходознавця Вольфа Менделевича Бейліса (1923–2001) у своїй структурі розподілений на чотири розділи, зміст останніх двох, на жаль, не відповідає науковим зацікавленням видатного вченого. У першій — «біографічно-мемуарній» частині поміщені статті М.С. Бурьяна із численними співавторами «В.М.Бейлис и развитие востоковедения в Украине» (с. 10–20) та Ю.М. Кочубея «Выдающийся арабист Украины В.М. Бейлис» (с. 20–23), в яких окреслено як нелегкі життєві шляхи В.М.Бейліса та його покоління, так і поступ вченого до досліджень східних джерел з історії Давньої Русі. У другій частині поміщена одна із неопублікованих робіт В.М. Бейліса «Арабо-испанское географическое сочинение XII века *Китаб ал-джа'рафийя* и его сведения о странах Европы» (с. 33–70), де особливу увагу дослідників Русі повинен привернути розділ про «*море Слов'ян*». Серед численних матеріалів розділу «Источниковедение» варто виокремити статті Т.М. Калініної «Река Танаис в представлениях арабо-персидских географов X в.» (с. 76–82), в якій автор аналізує повідомлення ал-Мас'уді, ал-Харакі та ал-Біруні про *Meotic* та, що особливо цікаво, «*море варягів*»; І.Г. Коновалової «Сведения о Хазарии в арабской географии XII–XIV вв.» (с. 83–89), звідки читач може дізнатися не лише про географію, міста та населення Хозарії та їх відображенні у арабській традиції, але й завдяки розповіді ібн Са'ід ал-Магрібі, про історію хозарської столиці — Ітилю після її зруйнування русами; Д.Е. Мішина «Сведения мусульманских писателей о славянах в окрестностях Майнца в раннее средневековье» (с. 123–129).

До збірника включена повна бібліографія праць В.М.Бейліса.

О.Ф.

Михеев С.М. *«Святополк седе в Києве по отци». Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках.* М.: Институт славяноведения РАН, 2009, 292 с.

Щоб задовольнити цікавість читача до історії написання цієї історії, автор завбачливо починає книгу короткою передмовою у стилі «а як же все починалося». Оснащеність монографії різного роду примітками, технічними поясненнями, схемами, таблицями, підзаголовками суттєво полегшує читання. З позитивістською охайністю історик скрупульозно подає цитати, розрахунки, зіставлення — говорити мають факти. Читач завважить і специфічний стиль автора, який легко відрізнити від інших.

Мета роботи — окреслити межі придатних до верифікації реконструкцій подій усобиці синів Володимира Святого. Такої мети автор збирається досягти через прискіпливий аналіз широкого кола джерел: руського та іноземного походження. Структурою джерельного корпусу значною мірою визначена структура книги.

Перша глава присвячена інформації руських джерел про усобицю Володимировичів. Спочатку С.М. Міхеев розглядає літописні матеріали, а потім звертається до двох житійних текстів про Бориса і Гліба: анонімного Сказання та Чтения Нестора. В обох випадках дослідник намагається визначити найдавніші читання у збережених літописних та житійних текстах. Ці нариси складені з низки цілком самостійних розвідок щодо окремих джерелознавчих питань (об'єм джерела Новгородського першого літопису нетотожного ПВЛ, формування списку синів Володимира, походження сюжету про народження Святополка «від двох отців» та сюжету про вбивство Бориса). У третій же частині глави автор відтворює історію складання текстів про усобицю Володимировичів, реконструюючи зміст найдавнішого тексту.

У другій главі книги С.М. Міхеев докладно висвітлює долю руських сюжетів про Ярослава і Бурислава у скандинавських джерелах (зокрема, Пряді про Еймунда та Сазі про Інгвара Мандрівника). Концентруючись на історії Еймунда, автор виділяє у наявному варіанті саги найдавніше ядро, яке безпосередньо відобразило участь скандинавського ватажка у руських подіях по смерті Володимира. Паралельно дослідник розплутує складні генеалогічні клубки, встановлюючи особу Еймунда та прояснюючи його місце у плетиві русько-скандинавських зв'язків X–XI ст.

Як наслідок попередньої роботи, у третій главі зіставляються руське і скандинавське джерела з метою ідентифікацію Бурислава — героя саги і учасника подій, що цікавлять автора. Так, дослідник доводить походження імені Бурислав від слов'янського Борис, методом структурного аналізу доводить спорідненість руського переказу про вбивство Бориса зі скандинавською легендою про прокляття Інґлінґів. Та основне у цій главі — реконструкція обставин загибелі Бориса і, як наслідок, нове бачення всієї послідовності і змісту подій усобиці Володимировичів. На думку С.М. Міхеева, Борис був убитий після 1016 р. варягами за наказом Ярослава, будучи до цього союзником Святополка.

Отож, дочитавши останні рядки та пригадавши прочитане, читач відзначить певні неоднозначні особливості книги. Наприклад, він не зауважить спеціального методологічного розділу, більше того — методологія дослідження як така спеціально не оговорюється. А йдеться ж про дуже тонку і відповідальну задачу — окреслити межі реконструкцій. Звучання мети вельми достойне. Але що той таки читач знайде насправді? Виявиться, що «межі» уміщують лише одну, авторську, реконструкцію подій (створення якої задля досягнення поставленої мети, між іншим, не обов'язкове — і тут читач знов згадає про брак нудних методологічних пояснень). Та й взагалі, якщо у назві книги йдеться про події-текстах, то у висновках дослідник легко переходить до подій-поза-текстами. Зрозуміло, коли дослідник не починає з нуля, а дисципліновано чіпляє свій вагон до довжелезного поїзда, він вважає недоречним пояснювати те, що ніби «і так ясно». А дарма. Як взагалі можна окреслити межі реконструкцій? Можна відтворювати найдавніші тексти/варіанти оповідей про певні події — і залишитись суто в рамках слів, не подій. Можна, не займаючись небезпечною текстовою археологією, окреслити головні способи тлумачення оповіді у наявних пам'ятках — через структурний та змістовий порівняльний аналіз джерел. Врешті, можна піти від зворотного і змалювати негативну картину — відзначити сумнівне, не варте використання при реконструкції подій. Тут же автор пропонує свій варіант історії подій, з урахуванням історії джерел. «Комплексно».

Дослідник критично аналізує обидві групи джерел: руські і скандинавські. Але головний іспит складають саме руські. С.М. Міхеєву потрібна детальна реконструкція формування літописного та житійних текстів про усобицю. Вважається, що найдавніший текст має бути найбільш правильним і, зрозуміло, цілісним; цієї думки дотримується і наш автор. З іншого боку, оскільки такий текст є найчастіше уявним конструктором історика, він намагається приписати йому ту інформацію, яку (не тільки з текстологічних міркувань) вважає правильною. Це створює пастку, до якої не раз потрапляли дослідники. Автор висуває свою гіпотезу складання текстів борисоглібського циклу і розвитку сюжету про усобицю в них, а паралельно прагне реконструювати справжні події-поза-текстами. Не дивно, що дві паралельні прямі сходяться у кінці роботи: С.М. Міхеєв реконструює зміст найдавнішого тексту про усобицю, який виявляється найбільш точним відображенням правильного (на думку автора) ходу подій. Тобто, текстологічна гіпотеза верифікується реаліями, а реконструкція реалій — текстологічною гіпотезою.

Проте, є рятівник у вигляді скандинавського джерела. Його інформація, зрештою, і стає критерієм суджень про руські реалії і тексти. При тому, не секрет, що скандинавське джерело плутане, пізніше й важке для верифікації. С.М. Міхеєв виходить з ситуації таким чином: дійових осіб і загальну канву подій з саги верифікує за руськими джерелами, а далі на основі саги відмовляє останнім у правдивості. І, як це часто буває з істориками, вступає в область віри. Той, хто традиційно довіряє хронологічно ближчим до подій руським текстам (а не пізнім сагам, що довгий час побутували в усній формі), не прийме тезу про загибель Бориса-Бурислава аж наприкінці усобиці. Але той, хто увірував у сагу,

твердитиме про фальсифікацію історії в руських текстах (наприклад, «штучне» датування вбивства Бориса 1015 роком). Якщо ми вже допускаємо контамінацію Святополка і Бориса (а, можливо, ще й Болеслава) в образі Бурислава — ворога Яріцлейва, то чому на слово віримо сазі, що закінчує усобицю чимось дуже схожим на вбивство Бориса?

Загалом же, читач зостанеться задоволеним книгою. Окремі дослідження, з яких зіткане тіло роботи, є вельми цікавими, корисними та спонукальними до власних розвідок.

В.А.

Симонов Р.А. *Математическая и календарно-астрологическая мысль Древней Руси. По данным средневековой книжной культуры* [Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси]. М.: Наука, 2007, 431 с.

Попередні томи, що вийшли в серії «Памятники религиозно-философской мысли Древней Руси» (наприклад, слов'янський переклад Хроніки Георгія Амартола), також не завжди відповідали буквальному розумінню її назви. Але то були видання пам'яток. Книжка Р.О. Симонова являє собою, по суті, монографічне дослідження математичної (в специфічно середньовічному розумінні) думки, відображеної у кириличних текстах східноєвропейського походження. Її публікація у зазначеній серії великою мірою виправдовується обширними *Додатками* (що займають майже третину обсягу книги, 291–426), де наводяться — частково у транскрипціях, частково навіть у факсимільному відтворенні — тексти, обговорювані у дослідницькій частині книги. Власне дослідження складається із двох частин. Перша частина — «Источники математической и календарно-астрономической мысли Древней Руси», 9–184 — пропонує систематичний огляд джерел для реконструкції природничонаукової думки. Поряд із відомими й давно введеними в науковий обіг текстами, огляд включає джерела, виявлені самим автором в ході тривалої роботи в рукописних зібраннях. В результаті, перед читачем — надзвичайно цінний довідник, який стане незамінним керівництвом для кожного, хто бажатиме зорієнтуватися у цій досить специфічній ділянці середньовічної культури. Друга частина книги — «Исследования древнерусских естественнонаучных представлений», 185–290 — є власне дослідженням, серед тем якого, зокрема, наступні: «Сотворение мира» как начало отсчета времени в свете библейской экзегетики», 187–198; «Символизм богослужебного цикла на Руси», 199–208; «Математическая культура Древней Руси в свете исторической антропологии», 226–242; «Символизм и реальность астрологической «окраски» древнерусского времени», 243–256; «Древнерусская «сокровенная математика» XV — первой половины XVI века», 257–278. Нарешті, як зазначалося, книга завершується публікацією текстів, з яких для традиційного історика домонгольської Русі, можливо, найбільший інтерес являтиме нове видання *Учення про*

числа Кирика Новгородця, споряджене перекладом на сучасну російську мову та коментарями.

У короткій замітці неможливо віддати належне книзі і навіть просто відобразити її зміст. Зупинюся лише на одному прикладі (глава «Отражение календарной аутентичности в «Слове о законе и благодати» Илариона, 193–198), важливого у світлі нових дискусій щодо дати написання *Слова про закон і благодать* Іларіоном. Розповсюдженим видом пасхального табличного інструментарію на Русі були так звані «руки» із календарними значеннями на чотирьох з'єднаних пальцях. Пасхальні «руки» були парними і симетричними: права називалася «рука жидовська» і містила значення для визначення весіннього повного місяця («круг місяця»), ліва рука називалася «Іоана Богослова» і визначала числа сонячних епакт («сонячний круг»). Разом обидві «руки» виражали ідею об'єднання у Пасці обох частин Біблії — Ветхого та Новго Завітів. У *Синтагмі* Матфея Властаря (XIV ст.) календарні «круги», що символізують Ветхий та Новий Завіти, асоціюються із відповідними світилами — Сонцем та Місяцем — і характерні особливості їхнього світіння переносяться на релігії, іудаїзм та християнство. Місяць, закон Мойсея, тьм'яним світлом показує ветхозавітну Паску; Сонце ж своїм яскравим світлом — істинну християнську Паску. Точно таку ж метафору (світло Місяця як символ Ветхого Завіту й іудаїзму, світло Сонця як символ Нового Завіту й християнства) знаходимо у Іларіона. Цілкові вірогідно, що Іларіонові порівняння мають календарний смисл. «Резонно задатся вопросом, — продовжує автор, — не мог ли Иларион, работая над «Словом о законе и благодати», прийти к метафорам Луна — иудаизм, Солнце — христианство под влиянием календарных «рук» типа Скалигерова каноника 1331–1332 гг., если использовал их для расчета (проверки) даты Пасхи?» (195). Спостереження автора ще раз підтверджують погляд на *Слово* як саме великодню промову, виголошену при тому в момент, коли Паска надзвичайно близько сусідствовала із Благовіщенням. Співпадиння обох свят на проміжку 1037–1050 рр. не було, але двічі — у 1038 і 1049 рр. — Великдень припадав на 26 березня, тобто на наступний день після Благовіщення (25 березня). Обираючи між двома датами, автор віддає перевагу першій із них, 1038 р., слідом за О.М. Ужанковим вказуючи на прикметні співпадиння: 50-річний ювілей хрещення Русі та 500-літній ювілей Константинопольської Софії.

О.Т.

Шенк Фритьоф Беньямин. *Александр Невский в русской культурной памяти: святой, правитель, национальный герой (1263-2000)*. Авториз. перевод с нем. Елены Земсковой и Майи Лавринович [Historia Rossica]. М.: Новое литературное обозрение, 2007, 592 с.

Новгородський князь Олександр Ярославич (1220/1221 – 1263 рр.) є однією із найбільш легендарних фігур російської історії. Книга присвячена осягненню

російської і радянської історії пам'яті про Олександра Невського з кінця XIII ст. й аж до шкилу XX ст. Предметом аналізу німецького історика стала не біографія князя, а історія пригадування та пам'яті про нього. Вивчення опертих на славному минулому таких «місць пам'яті», що співвідносяться з цим образом, дозволяє простежити процес формування, вияви та еволюцію концептів колективної ідентичності в російській історії.

Структурно праця орієнтована на хронологію пам'яті про Олександра Невського. В історичному вступі (розділ 2) автор на широкому історичному тлі представив й упорядкував основні віхи біографії Олександра Ярославича. Незважаючи на те, що багато важливих епізодів життя останнього залишаються дискусійними, представлений біографічний нарис є доволі повним і об'єктивним орієнтиром для дослідження історії пам'яті про нього.

Третій розділ монографії присвячений початкам сакралізації Олександра Невського. У ньому розглядається, зокрема, становлення його місцевого пошанування у Володимирі. Тамтешній Різдвянський монастир, де 23 листопада 1263 р. був похований князь став центром ранньої пам'яті про нього. Вже наприкінці XIII ст. Олександр був канонізований і вшановувався як святий у місці свого поховання. У 80-х рр. XIII ст. тут була складена перша редакція його *Житія*, яке дослідник слушно розглядає як «претекст» історії пам'яті про Олександра Невського. У XV ст. культ святого переміщується із локального на регіональний рівень. В цей період пошанується пошанування пам'яті про князя у Новгороді, що пояснюється, на думку автора, знайомством новгородських літописців з *Житієм* Олександра Невського. Результатом рецепції цього твору і став образ князя, створений у *Новгородському Першому літописі* молодшого ізводу. Інтеграція *Житія* і *Новгородського літопису*, яка відбулася, як гадає дослідник, у 30-х рр. XV ст. за вказівкою новгородського архієпископа Єфимія II поєднала володимирську лінію пам'яті (*Житіє*) й *Новгородський Перший літопис*, створюючи в такий спосіб «новгородизоване Житіє» князя. У першій половині XV ст. Олександр Невський став важливою фігурою в культурній пам'яті Новгорода. Опинившись покровителем міста, захисником і охоронцем новгородських вольностей уславлений князь став заручником у боротьбі за політичну владу між Новгородом і Московією.

Про цю боротьбу, яка закінчилася «присвоєнням» Олександра Невського московським історичним дискурсом йдеться у четвертому розділі книги. Автор простежує трансформацію місцевого святого у фігуру «загальноруського» значення, включення його до орієнтованого на Велике князівство Московське телеологічного нарративу. Розглядаючи образ Олександра Невського, створений у джерелах московського періоду (1462–1700 рр.) дослідник виділяє дві ідеально типові конструкції, два способи його прочитання: з одного боку, Олександр є втіленням ідеї сакрального співтовариства (церковний дискурс), а з іншого — достоїнства і легітимності правлячої династії (династичний дискурс). Якщо в церковному дискурсі на перший план виходить святість князя, його чернецтво і чудотворство, династичний дискурс фокусується на Олександрі як володарі. В династичному дискурсі московського періоду Олександр

Невський зображувався князем, родоначальником Даниловичів і зразком для московського царя.

Секуляризація державної ідеології та подальший розвиток незалежного поняття держави, що набуло чітких рис в часи правління Петра I, покликали до життя певну трансформацію образу Олександра Невського. Висвітленню цих питань присвячений п'ятий розділ монографічного дослідження Ф.Б. Шенка. Перенесення останків князя в Санкт-Петербург у 1724 р. уподібнюється дослідником з відомим на Заході від XII ст. обрядом інтронізації «національного святого». Олександр став небесним покровителем не тільки нової столиці, але і всієї Російської імперії. «Завдання покровителя цілої нації, — зауважує автор, — полягає не тільки і не стільки в тому, щоб підтримувати певну династію у її домаганнях влади і захищати від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Патронат святого слугує конкретно-персональній символізації нової державності. Він репрезентував країну і був персоніфікацією новонародженої нації» (с. 145). В імперській міфотворчості XVIII ст. Олександр Невський став визначальною фігурою ідентифікації, невід'ємною частиною нового імператорського культу.

Третьою силою у боротьбі держави і церкви за символічне прочитання образу Олександра Невського стали носії наукового дискурсу, що формувалася у середовищі дворянської спільноти та інтелігенції. З цього суспільного дискурсу на початку XIX ст. розвинулося нове, національне прочитання образу князя. Автор простежує механізми його інкорпорації в російську національну історіографію та трансформацію Олександра Невського в національному дискурсі із давньоруського православного святого і російського правителя – в національного російського героя.

Не залишаться, переконаний, байдужими читачу і вміщені у наступних розділах цієї захоплюючої книги сюжети присвячені трансформації образу Олександра Невського у більшовицькому офіційному дискурсі пам'яті, екранізації його біографії 1938 р., інструменталізації постаті князя у роки Великої Вітчизняної війни, повоєнному Радянському Союзу та Російській Федерації.

В.Р.